

O PROBLEMIMA TRANSLITERACIJE I TRANSKRIPCIJE U HRVATSKOJ ENCIKLOPEDIJI

DALIBOR BROZOVIĆ

(Leksikografski zavod *Miroslav Krleža*, Zagreb)

SAŽETAK. Pisanje stranih vlastitih imena, osobnih i zemljopisnih, težak je problem svake enciklopedije u svijetu. Postoji nekoliko načina i razina za slovno prikazivanje: 1. Originalno pisanje za jezike što se pišu latinicom (što se u hrvatskome tekstu zadržava, npr. *Shakespeare*), 2. originalna verzija za nelatinična pisma (ćirilsko, grčko, židovsko, arapsko, razna indijska, japansko i dr.), npr. *Достоевски*, 3. znanstvena transliteracija s nelatiničnih pisma, npr. *Dostoevskij*, 4. u nekim zemljama do danas službeni (nelingvistički) latinični oblici podrijetlom iz jezika bivših kolonizatora (u prvom redu po engleskom, francuskom, portugalskome), 5. domaća službena (nelingvistička) latinična grafija, npr. japanska, kineski *pinyin*, 6. domaći izgovorni oblik za strane latinične jezike, npr. *Šekspir*, što je u hrvatskome samo ortoepski, ne i ortografski problem, jer se tako samo izgovara, ne i piše, 7. domaći izgovorni oblik za nelatinične jezike, kako se u hrvatskome i izgovara i piše, npr. *Dostojevski*, 8. znanstvena fonetska transkripcija originalnoga izgovora, domaća ili međunarodna, u LZ npr. *Šeikspia* (amer. *Šeikspier*), *Dastajefskaj*. Rješenja prihvaćena u *Hrvatskoj enciklopediji* uspio su kompromis između međunarodne i hrvatske praktične leksikografske tradicije i fonetičke znanosti.

Pisanje stranih vlastitih imena, osobnih i zemljopisnih, težak je problem svake enciklopedije, bez obzira na kojem se jeziku izdavalala i kojim se pismom pisala. Mi ćemo se pozabaviti u prvome redu onim pitanjima što se postavljaju pri priređivanju *Hrvatske enciklopedije* Leksikografskoga zavoda *Miroslav Krleža*, od koje su se do god. 2000. pojavila već dva sveska od predviđenih jedanaest.

U *Hrvatskoj enciklopediji*, pisanoj, razumije se, hrvatskim jezikom i latiničkim pismom, pojavljuje se niz grafijskih problema koji se svode na nekoliko načina i razina za slovno prikazivanje stranih vlastitih imena:

1. Izvorno pisanje za jezike što se pišu latinicom, što se u hrvatskome tekstu, u skladu s pravopisom, u cjelini zadržava, primjerice *Shakespeare*, *Washington*, *Dvořák*, *Łódź* i sl.;

2. Izvorna verzija za nelatinična pisma (ćirilsko, grčko, armensko, gruzijsko, židovsko, arapsko, razna indijska, japansko i dr.)¹, primjerice *Достоевски*,

¹ Oblici u izvornim pismima u načelu se ne donose u *Hrvatskoj enciklopediji*, izuzev donekle grčke.

3. Znanstvena transliteracija s nekih nelatiničkih pisama, s ruskoga primjerice *Dostoevskij*;

4. U nekim zemljama do danas službeni (nelingvistički) latinički oblici podrijetlom iz jezika bivših kolonizatora (ponajprije prema engleskome, francuskome, portugalskome),

5. Domaća vlastita službena (nelingvistička) latinička grafija, primjerice japanska, ili u drugome smislu, kineski *pinyin*;

6. Domaći, hrvatski izgovorni oblik za strane latiničke jezike, primjerice *Šekspir*, *Dvoržak*, što je u hrvatskome samo ortoepski, ne i ortografski problem, jer se tako samo izgovara u domaćem govoru, ali se tako ne piše;

7. Domaći izgovorni oblik za nelatiničke jezike, kako se u hrvatskome i izgovara i piše, primjerice *Dostojevski*;

8. Znanstvena fonetska transkripcija izvornoga izgovora, domaća ili međunarodna, u *Hrvatskoj enciklopediji* primjerice *Šeiskpiä* (amer. *Šeiskpiär*), *Dvořa:k*, *Dastajefskaj* (ili *Dastajefsk'ij*).

Rješenja prihvaćena u *Hrvatskoj enciklopediji* kompromis su (čini se uspio) između međunarodne i hrvatske leksikografske grafijske tradicije s jedne, a grafijske prakse u fonetskoj i fonološkoj znanosti s druge strane. Razmotrit ćemo svih osam navedenih problema što se pojavljuju u praksi. Zadržat ćemo se, razumije se, prvenstveno na praksi *Hrvatske enciklopedije* (i Leksikografskoga zavoda uopće, bar za novija izdanja), ali u pojedinim se slučajevima moramo, makar to bilo i samo u skromnoj mjeri, osvrnuti i na stanje, s jedne strane, u stranjoj enciklopedici, a s druge strane u svakodnevnoj hrvatskoj praksi u tiskarstvu, osobito u medijima.

I. Što se tiče jezika koji se pišu latinicom, u *Hrvatskoj enciklopediji* strogo se prevodi izvorno pisanje. To znači da se točno reproduciraju svi dijakritički znakovi iz pojedinih latiničkih grafija, uključujući i specifična slova nekih nacionalnih latinica, kao što su ß u njemačkoj, þ u islandskoj, ð u islandskoj i farerskoj², i slično. Problemi se mogu javiti za one jezike koji su u moderno doba mijenjali grafiju, a u starijim se izvorima obično nalaze nekadanji oblici, pa zato često treba provjeravati kako se danas piše. Tako su Danci digram *aa* zamijenili slovom *å*, Litavci i Letonci imaju danas grafiju češkoga tipa, a u prošlosti su Letonci pisali prilagođenom njemačkom i Litavci poljskom grafijom. Još je složeniji slučaj kada se mijenjalo samo pismo, ne samo grafija. Turci su u dvadesetim godinama zamijenili arapsko pismo latiničkim, ali u raznim se izvorima nalaze starije neujednačene latiničke transkripcije ili transliteracije, pa onda primjerice nalazimo *y* za današnji (*i* bez točke)³, a *y* danas predstavlja fonem /j/.

Neke strane enciklopedije u većoj ili manjoj mjeri zanemaruju dijakritičke znakove, osobito iz slavenskih latiničkih grafija, ali ta se praksa postupno sve više napušta. I u hrvatskome se tiskarstvu (knjige, periodici) zanemaruju pojedini strani dijakritički znakovi, ali u načelu samo oni kojih tehnika nema na raspolaganju, no i tu se stanje postupno popravlja.

II. Izvorni oblici iz nelatiničkih pisama redovno se donose samo u znanstvenoj transliteraciji, koju hrvatska enciklopedija posjeduje u vlastitoj verziji, o čem poslije. Iznimno se

² U standardnim grafijama nekih egzotičnih, prvenstveno afričkih jezika ima i drugih takvih specifičnih slova, primjerice u grafiji jezika *wolof* u Maliju ima slova preuzetih iz znanstvenih fonetskih transkripcija i modificiranih latiničkih slova (*B*, *b*, *D*, *d* sa zavjutcima i slično). U *Hrvatskoj enciklopediji* nije do sada bilo praktičnih problema s takvim grafijama, ali možda će se pojaviti u budućnosti.

³ Turska je latinica jedina koja umjesto para **I**, i ima dvojestvo **İ**, i i **I**, i.

samo u posebnim slučajevima donose i oblici u grčkome pismu⁴, no i oni se redovno transliteriraju. Za neka egzotična pisma transliteracija još nije uređena pa se donosi približan fonetski oblik u običnoj hrvatskoj grafiji ili pak donosimo neslužbenu nekadanju kolonijalnu latiničku verziju, što se inače nastoji izbjeći.

III. Znanstvena transliteracija s nelatiničkih pisama sređena je za slavenske ćirilčke grafije i za grčko i arapsko pismo (za arapsko pismo za sada uglavnom samo za arapski jezik). Transliteracije u *Hrvatskoj enciklopediji* sastavljene su tako da su izabrani najuobičajeniji znakovi iz raznih stranih transliteracija, s time da smo se koristili hrvatskim dijakritičkim znakovima gdje je god to bilo moguće.

IV. U nekim neeuropskim zemljama starije latiničko pisanje iz kolonijalnih vremena još ima službenu vrijednost. Najčešće je to tamo gdje je veći broj neslužbenih nstandardiziranih domaćih jezika pa službeni status ima samo ili praktički samo jezik nekadanjega kolonizatora. S takvim se vlastitim imenima, najčešće zemljopisnima, postupa jednako kao s imenima iz standardnih jezika što se pišu latinicom, bar za sada.

V. U Kini i Japanu postoji službena domaća latinička grafija. U Kini je to grafija *pinyin*, kojom se sve više literizira, to jest latinizira najvažniji od kineskih govornih standardnih jezika, to jest *putunhua* (više-manje isto što i sjeverokineski, ili pekinški, ili mandarinski jezik). Kinesko je pismo pretežno ideografsko, neglasovno, pa *pinyin* sve više postaje jedinim dostupnim pisanim jezičnim oblikom. Problem stvaraju stariji izvori, u kojima se nalazi engleska, ruska, francuska ili njemačka transkripcija, s time da su Rusi predstavljali mandarinski jezik, a Francuzi, Nijemci i osobito Englezi drugi po važnosti normirani izgovorni jezik kineske nacije, to jest kantonski.⁵ Naša je publika navikla na te starije strane transkripcije, osobito englesku, ali prebačenu u hrvatska slova, što onda zahtijeva da se takvi oblici upućuju na verziju *putunhua* /*pinyin*.

Sve to čini situaciju veoma složenom kada je riječ o kineskim antroponimima i toponimima. S japanskim je jezikom lakše, postoji samo jedan japanski standardni jezik (s time da postoje dva domaća pisma, oba doduše glasovna, upravo slogovna, ali ne ideografska). Sa službenim japanskom latiničkom grafijom⁶ može se postupati jednako kao i s grafijama jezikâ što se normalno pišu latinicom.

VI. Domaći hrvatski izgovor, dakle ne fonetska transkripcija izvornoga izgovora, za latiničke se jezike ne donosi u *Hrvatskoj enciklopediji*. To nije nevažna informacija, ali kako je to samo ortoepski problem, nije na enciklopedici da ga rješava. Velik je propust hrvatske normativne literature što još uvijek nemamo ortoepškoga rječnika stranih antroponima i toponima, gdje bi se za svako iole važno strano ime iz latiničkih jezika donosila originalna grafija, pod kojom je inače u *Hrvatskoj enciklopediji* smještena natuknica, zatim znanstvena fonetska transkripcija, koju *Hrvatska enciklopedija* također donosi, i na kraju hrvatski izgovorni oblik, koji vrijedi samo za usmenu konverzaciju i koji se svodi samo na hrvatske foneme, s jedinom iznimkom glasa [ʒ], koji se ponaša kao da je i za nas fonem.

⁴ Samo za ljudska vlastita imena.

⁵ *Putunhua* je već daleko uznapredovao u istiskivanju ostalih 6 ili 5 kineskih izgovornih standarda. To je u većini govornih medija i u mladim naraštajima već gotovo postignuto, ali kantonski izgovorni standardni jezik još se ipak drži, a u kineskoj dijaspori ima još prilično snažne pozicije.

⁶ Postoje zapravo dvije japanske latiničke grafije, obje s određenim statusom, ali ona starija već je gotovo istisnuta iz uporabe.

VII. Za nelatinička je pisma domaći hrvatski izgovorni oblik onim oblikom koji predstavlja natuknicu, kako je to već rečeno primjerice za oblik *Dostojevski* (razumije se, uza nj se donose, kao što smo već vidjeli, latinička transliteracija i fonetska transkripcija). Za hrvatski izgovorni oblik, koji je za latiničke jezike u nas samo ortoepski, a za nelatiničke i ortoepski i ortografski problem, vrijede u oba slučaja ista glasovna pravila, to jest upotrebljavaju se samo hrvatski fonemi, naravno, uz iznimku glasa [ʒ]⁷, primjerice u imenu *Ševardnadze*.

VIII. I na kraju, postoji i znanstvena fonetska transkripcija jednaka za sve jezike. Verziju za *Hrvatsku enciklopediju* izradili smo akademik August Kovačec i ja. Ta je verzija u većini slučajeva jednaka onoj iz Međunarodne asocijacije za fonetiku (IPA,⁸ koja je transkripcija zapravo više anglistička nego međunarodna). Odstupanja su učinjena kod nekih znakova:

a) ako su znakovi bili u grafičkom smislu nepraktični, izabrani su novi, primjerice j, ɿ > đ, ğ, ili z > ž, i slično, obično u skladu sa slavističkom tradicijom.

b) uklonjeni su digrami za afrikate, i opet u skladu sa slavističkom tradicijom, primjerice ts, dz, tʃ, dʒ > c, ʒ, č, ʃ .

c) kada u običnoj hrvatskoj grafiji postoje slova za određene glasove, uzeti su ti grafemi, primjerice ʃ, ʒ > š, ž.

U praksi nema sustavnih problema za znanstvenom fonetskom transkripcijom prihvaćenom u *Hrvatskoj enciklopediji*, uz jednu iznimku: u nekim jezicima postoji dvojstvo ortoepske norme, što onda od nas zahtijeva izbor za transkripciju. Tako u već navedenome primjeru *Dastajefskaj/Dastajefsk'ij* prvi oblik predstavlja moskovsku normu, tradicionalnu i objektivno »ruskiju«, a drugi petrogradsku, noviju i lakšu za strance.⁹ U Italiji su također dvije norme, firentinska, klasičnija, s fonemima /s/ i /z/, i rimska, koja poznaje samo /s/¹⁰. U ta dva slučaja može doći do praktičnih dilema. Za druge jezike s takvim dvojstvom znatno je manja vjerojatnost takvih dilema (u Češkoj pisanoj skupini *sh* na zapadu izgovaraju /sx/, na istoku /zfi/¹¹, u Poljskoj postoje sjeverna i južna pravila *sandhija*).

U *Hrvatskoj enciklopediji* nalazimo na uvodnim stranicama fonetsku transkripciju Leksikografskoga zavoda, usporedni popis zavodskih znakova i znakova IPA, s primjerima iz odgovarajućih jezika, i popise zavodskih transliteracijskih znakova za slavenska ćirilična pisma i za grčko i arapsko pismo¹², definitivna verzija u II. svesku¹³. Što se tiče ostalih pisama, s kojima ima u praksi manje dodira, njihove se transliteracije (i eventualno fonetske transkripcije) donose po potrebi uz odgovarajući jezik (tako je uz armenski jezik donesena i transliteracija armenskoga pisma uz istočnoarmensku i zapadnoarmensku fonetsku transkripciju)¹⁴.

⁷ Glas ʒ popunjava »prazno mjesto« u našem glasovnom sustavu (š ž č ʒ prema s z c –) pa zato ne zvuči tuđe.

⁸ International Phonetic Association.

⁹ Moskovska je izgovorna norma organskija, petrogradska je više »slovnica«. Između tih dviju norma ima raznih razlika, a najizrazitije se vide u riječi *dožd'*, Gen. *doždja* (»kiša, dažd«), što se po moskovskoj normi izgovara [doš':, daž':a], a po petrogradskoj [došt', dažd'a].

¹⁰ U rimskoj normi također postoji z, ali samo kao glas (alofon fonema /s/) izgovaran ispred sonanata i zvučnih šumnika (*slanciare, sbagliare* = [zlančare], [zbałare]).

¹¹ Češki jezik posjeduje bezvučni velami suglasnik *ch* (= [x]) i zvučni laringalni suglasnik *h* (= [ɦ]). Skupinu *sh* (primjerice u *nashledanou* »doviđenja«) jedni izgovaraju s dva bezvučna (/sx/), drugi s dva zvučna fonema (/zfi/).

¹² Za arapsko pismo donesena je ne samo latinička transliteracija nego i fonetska transkripcija za klasični izgovor.

¹³ HE, II. sv., str. X–XII.

¹⁴ HE, I. sv., str. 382.

Valja se nadati da će praksa u *Hrvatskoj enciklopediji* imati pozitivan utjecaj u hrvatskome tisku, kao i u udžbenicima i u sličnoj literaturi. Tu vlada prilična zbrka u pisanju vlastitih imena, i osobnih i zemljopisnih, i to prvenstveno neeuropskih, ali ni europska često nisu bez mane. To je već naslijeđena neurednost, koja se ipak u posljednje doba pomalo popravlja, primjerice, kolonijalne se verzije postupno povlače, ne doduše našom zaslugom, nego zato što današnji službeni oblici polako prodiru u novinske agencije i u međunarodne organizacije. No s druge strane ima i nazadaka – u prošlosti se nisu mogle naći nakarade kao *Khrushchov* (*Khrushchov*), *Pushkin*, *Chaykowsky* (*Tchaikovsky*), *Chekhov* (*Tchekhov*), *Zhukov*¹⁵ i sl. (za Hruščov, Puškin, Čajkovski, Čehov, Žukov), što nam donosi loša (anglofona) strana agresivne globalizacije.

Suvremene enciklopedije žele uvesti što više točnosti i vjernosti u problematici o kojoj je ovdje bilo riječi. Mnoga su enciklopedijska djela u tom pogledu u lošijem položaju nego izdanja Leksikografskoga zavoda. Za to postoje dva razloga. Prvo, teško je u novim izdanjima radikalno prekidati praksu iz prethodnih izdanja, postojeće navike zahtijevaju bar minimum kontinuiteta. I drugo, grafijske i pravopisne značajke mnogih jezika nisu pogodne za uvođenje transliteracija i transkripcija koje previše odudaraju od navika onoga čitateljstva kojemu su namijenjena nova enciklopedijska i slična izdanja. *Hrvatska enciklopedija* u tom je pogledu u znatnoj prednosti. Počinje se uglavnom iznova, bez ozbiljnoga opterećenja iz prošlosti, a ni prije nije u zavodskim izdanjima bilo bitno, kategorijski drugačije. A čitateljstvo naviklo na hrvatsku grafiju razmjerno se lako prilagođava na nove slovne sustave.

THE PROBLEMS OF TRANSLITERATION AND TRANSCRIPTION IN THE CROATIAN ENCYCLOPEDIA

SUMMARY. Spelling foreign proper nouns, personal and geographical, is a serious problem for all the encyclopedias in the world. There are several manners and levels of letter representation: i) original spelling for languages using Latin script (applied in Croatian, e.g. Shakespeare); ii) original version for non-Latin scripts (Cyrillic, Greek, Hebrew, Arab, various Indian scripts, Japanese, etc.), e.g. Достоевский; iii) scientific transliteration from non-Latin scripts, e.g. Dostoevskij; iv) in several countries still official (non-linguistic) Latin spelling coming from the languages of ex-colonizers (in the first place, from English, French, and Portuguese); v) official domestic (non-linguistic) Latin spelling, e.g. Japanese, Chinese Pinyin; vi) domestic pronouncing form for foreign Latin languages, e.g. Šekspir; in Croatian, this is an orthoepic problem, not an orthographic one, because this is how the word is pronounced, but not written; vii) domestic pronouncing form for non-Latin languages, as the word is both pronounced and written in Croatian, e.g. Dostojevski; viii) scientific phonetic transcription of the original pronunciation, domestic or international, in the Lexicographic Institute, e.g. Šeikspia (American Šeikspiar), Dostajefskoj. The solutions applied in the Croatian Encyclopedia are a successful compromise between the international and Croatian practical lexicographic tradition and the phonetic science.

¹⁵ Primjeri popisani iz hrvatskih novina u dužem razdoblju posljednjih godina.